

SANTORAL DELS BISBATS DE LES ILLES BALEARS A L'ANTIGUITAT TARDANA

per Josep AMENGUAL I BATLE, M.SS.CC.

RESUM

El fet que a principis del segle v a Menorca hi hagués l'episcopat constituït ens mena a suposar que ja un segle abans hi havia, almenys, una església embrionària, fet que estendriem a Mallorca i a Eivissa, que l'any 484 tenien també el bisbe respectiu. Amb tot, les Balears no tenen una tradició martirial coneguda. Solament, en l'època moderna, hom ha designat el bisbe Sever de Menorca (a. 418) com a sant, seguint una pràctica estesa. La fidelitat al catolicisme dels tres bisbes convocats per Hunneric, rei dels vàndals, a la conferència de Cartago (a. 484) perquè abjurassin de la fe els va dur al desterrament. Els confessors i màrtirs d'aquestes persecucions són venerats els dies 13 de juliol i 12 d'octubre. Ara bé, una revisió recent dels textos ens impedeix incloure els seus noms entre els milers de sants venerats en el martirologi romà.

Paraules clau: Sever de Menorca, Macari de Menorca, Elies de Mallorca, Opilió d'Eivissa, Hunneric, jueus, vàndals.

THE PROPER OF SAINTS OF THE DIOCESES OF THE BALEARIC ISLANDS IN LATE ANTIQUITY

ABSTRACT

The fact that Menorca had an established episcopate at the beginning of the 5th century leads us to assume that a century earlier there was at least an embryonic church, something that we would extend to Mallorca and

Ibiza, both of which also had their respective bishops in the year 484. However, the Balearic Islands do not have a known martyrdom tradition. Only in modern times, following a widespread practice, has the bishop Severus of Menorca (a. 418) been designated as a saint. The fidelity to Catholicism of the three bishops summoned by Hunneric, king of the Vandals, to the Carthage conference (a. 484) to abjure the faith led to their banishment. The confessors and martyrs of these persecutions are venerated on July 13 and October 12, respectively. However, a recent review of the texts prevents us from including their names among the thousands of venerated saints in the Roman martyrology.

Keywords: Severus of Menorca, Macarius of Menorca, Elias of Mallorca, Opilion of Ibiza, Hunneric, Jews, Vandals.

Si hom vol justificar el contingut que presentam sota el títol elegit, «Santoral dels bisbats de les illes Balears a l'antiguitat tardana»,* ha de tenir en compte que, des de la reimplantació de l'Església i de l'episcopat, a partir de la conquesta de 1229, a Mallorca no s'ha celebrat mai la festa d'un sant illenc pertanyent a l'època antiga. Durant segles, almenys fins a les violentes prohibicions del bisbe Juan Díaz de la Guerra, quan ja era preconitzat bisbe de Sigüenza, es va celebrar la festa dels sants patriotes Cabrit i Bassa, que moriren màrtirs per fidelitat al primer rei independent, Jaume II de Mallorca; foren capturats quan es retingué el castell d'Alaró, dia 30 de desembre de 1285. Segons el nostre parer, no existeix cap raó, tret de l'oblit, per a no celebrar litúrgicament aquests herois en la fidelitat al seu sobirà, celebració que en altres països, com Itàlia o Anglaterra, té avui els seus herois anàlegs, sense problemes.¹

* A partir de noves edicions crítiques de textos, oferim una necessària reelaboració de la conferència, de dia 14 de juny de 2018, a la Sala Puig i Cadafalch (IEC), gràcies a l'amabilitat del doctor Marc Sureda. Tanmateix, prescindim de la tercera part de la nostra aportació, atès que ja fou publicada parcialment i, revisada, sobrepassa exageradament els límits normals de les contribucions a aquest homenatge.

1. André VAUCHEZ, *La sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Âge*, Roma, École Française de Rome, 1981. Citarem la traducció italiana, *La santità nel Medioevo*, trad. d'Alfonso Prandi, Bolonya, Il Mulino, 1989, p. 98.

Es tracta d'un altre cas en què en una petita església local hom perd la memòria històrica o també s'escatima la veneració dels que foren considerats popularment com a sants, començant per aquests dos màrtirs, continuant per aquell que el papa Benet XIV va designar com a *sanctus martyr*, el beat Ramon Llull – com consta en el vot del Sant Ofici i de la Congregació de Ritus per tal que pel 1810 es culminàs el procés de canonització que, incomprendiblement, no es va dur a terme –,² i acabant per la beguina, d'encuny lullista, sor Elisabet Cifre (1467-1542), el procés de canonització de la qual fou impedit sense gaire fonament. Que fos la rectora de la Criança (1510), un dels primers centres d'Europa per a l'educació de la dona, i l'autora d'una de les primeres autobiografies en català, amb expressions d'una mística cristocèntrica i laical, no ha estat suficient per a ser coneguda i admirada. Esperam poder editar aquesta obra seva, que ja hem transcrit i comentat.

LA MANCA DE TRADICIÓ MARTIRIAL

Tot i l'antiguitat del cristianisme illenc, el fet és que en cap dels tres bisbats de les illes Balears, que almenys daten del segle v, hi hem pogut trobar vestigis d'un culte martirial.

Per la seva banda, l'amic ja difunt Pere de Palol feu una al·lusió a l'hipotètic caràcter martirial de la cripta de la basílica des Cap des Port de Fornells, aspecte que no té una relació directa amb el que diem aquí.

El bisbe Sever de Menorca, per la seva part, en una carta circular datada després de dia 9 de febrer de l'any 418, és a dir, fa poc més de mil sis-cents anys, ens parla de l'arribada de les despulles de sant Esteve com d'un esdeveniment notable, però els interessos del bisbe eren uns altres, i ben prest es desentengué del protomàrtir, que fou venerat a una església dels afores de Magona.³

Tot i que és probable que hi hagués cristians a les illes Balears ja abans del reconeixement del cristianisme per l'Imperi romà, per obra, primer,

2. Josep AMENGUAL I BATLE, *Ramon Llull, Sanctus Martyr mallorquí: La reivindicació de Benet XIV* (El Quadern Gris. C. B.), Palma, Llibres Ramon Llull, 2014.

3. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears i el seu desenvolupament fins a l'època musulmana*, vol. I, Mallorca, Moll, 1991, col·l. «Els Treballs i els Dies», núm. 36, p. 77-78.

de Galeri (311), no hi ha cap notícia literària ni arqueològica que ens parli de l'existència de cristians a les illes Balears.

Tanmateix, les persecucions havien colpejat més l'Orient que no l'Occident, malgrat que a Hispània la persecució de Deci (249-251) havia causat víctimes i l'apostasia dels bisbes Basílides i Marcial, que sacrificaren als ídols. La política de l'emperador Valerià provocà el martiri de sant Cebrià (258) i, a Tarragona, dia 21 de gener de 259, el del seu bisbe sant Fructuós i els diaques Eulogi i Auguri, que són els protomàrtirs d'Hispània. Tot i que ambdues ciutats, Tarragona i Cartago, eren punts de referència econòmica, cultural i, més tard, eclesiàstica per a les Balears, no coneixem cap cas de martiri a les illes ni cap mostra de presència cristiana.

Per tant, sense tradició martirial, no tenim veneració de sants, i sant Martí de Tours (316-397) passa per ser el primer dels sants venerats no màrtirs. Així doncs, hem d'anar als que foren sants confessors.

«SANT» SEVER DE MENORCA

Quant a sants confessors, hem de repetir que tampoc en trobam cap que fos venerat a l'antiguitat.

Ara bé, des que Cesare Baronio va editar el cinquè volum dels *Annales ecclesiastici*, l'any 1594,⁴ incloent-hi la carta del bisbe Sever de Menorca (418), no han mancat els autors que l'han denominat *sant*, tot seguint una mentalitat segons la qual l'antiguitat d'un cristià, i més si havia estat bisbe i escriptor, era magnificat com a sant, si no constava el contrari. Per exemple, Tertulià i Orígenes, per motius diversos, han estat molt considerats, però no inclosos en el calendari del santoral cristià. Sever havia estat conegut en els ambients monàstics, en els quals es copiava la seva carta,⁵ precisament, dins els còdexs que transmetien les invencions de les

4. Caesare BARONIO SORANO, *Martyrologium Romanum: Ad novam kalendarii rationem, et ecclesiasticae historiae veritatem restitutum... auctore...*, Roma, Typographia Dominici Basae, 1586, amb la més antiga referència, que fou completada amb l'edició del text a Cesare BARONIO SORANO, *Annales ecclesiastici, vol. v*, Roma, Typographia Congregationis Oratorii, Apud S. Mariam in Vallicella, 1594, p. 419-428.

5. Vegeu unes mostres d'aquesta tasca copiadora a J. AMENGUAL I BATLE, «Vers un retorn a la història Balear Tardoromana», *Pinakes: Butlletí Informatiu de l'Associació de Bibliotecaris, Arxivers i Documentalistes de les Illes Balears*, 1 (2a èp., desembre 2022), p. 23-34.

despulses de sant Esteve o dels seus trasllats.⁶ Ara bé, que el títol de «sant» correspongués al bisbe menorquí del segle v de cap manera trobava un fonament. D'aquesta realitat, ja se'n va entèmer, a finals del segle XVIII, el també menorquí mossèn Antoni Roig,⁷ el qual millorà l'edició de la carta. Ensenms observava que l'ús de l'antiguitat de tractar de sants els bisbes era general, i d'aquesta manera i amb aquest sentit s'expressava Roig, i recorria a com el bisbe d'Uzala, Evodi, presentava la carta del bisbe menorquí, i que fou llegida a la seva basílica. El bisbe Sever era presentat com a «sant», amb títol reverencial:

El mateix dia en què entraren a l'església les santes relíquies de St. Esteve, al començament de les lectures canòniques, des de l'ambó, fou llegida amb gran entusiasme de l'església una carta que hom m'havia transmès d'un sant bisbe, que nom Sever, de l'illa de Menorca.⁸

6. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, vol. I, p. 61, n. 1.
7. Cf. Antoni ROIG I REXACH, *Antonii Rogii Magonensis de Sacris apud minorem balearem antistibus Severo potissimum deque istius epistola exercitatio et in eamdem epistolam animadversiones, Palmae Balearium, Anno MDCCLXXXVII. Excudebat Antonius Miralles Pro-Typograph[us] Reg[ius]*, p. 16-18. El títol de «sant» ja l'atribuï a Sever fra Bonaventura Armengual, en l'obra perduda en manuscrit *Vita Sancti Severi Episcopi minoricensis*, escrita a la primeria del segle XVII. Cf. Joaquín M.ª BOVER, *Biblioteca de escritores baleares*, vol. I, Palma, Gelabert, 1868 (repr. Barcelona-Sueca, 1975), I, 42, n. 67, I, cf. II; també Vicente MUT, *Historia del Reyno de Mallorca*, vol. II, [s. l.], 1650, p. 498 = *Historia general del Reino de Mallorca*, III, Palma, Impr. Nacional, 1841, p. 635; semblantment, vegeu fra Tomàs RIERA, *Joyel religioso y espejo cristalino en que se han de mirar los religiosos que profesan la Regla del G. S. Agustín*, Mallorca, 1680, p. 59, en què parla de Sever com a fundador d'un convent d'agustins a Maó i de l'existència d'altres fundacions del mateix orde a Cabrera i, més tard, a Formentera, en relació amb el Monasterium Servitanum, etc., cosa que, evidentment, és llegendària. Una curiosa al·lusió a Sever la va fer, en un context aferrissadament antiliberal, el bisbe de Menorca a Pedro Antonio JUANO, «Edicto del Ilustrísimo Señor Obispo de Menorca...», *Semanario Cristiano-Político de Mallorca*, núm. 51 (8 juny 1813), p. 317-318: «Si amados hijos nuestros Menorquines: vosotros, cuya sencillez religiosa es conocida en todo el mundo, y cuya santidad de costumbres publicava ya en los primeros siglos de la Iglesia el Sto. Obispo Severo». Ens meravella la ingènua visió de continuïtat històrica entre el segle v i el XIX que mostra el text! Pocs anys més tard, el bisbe Antonio Ceruelo Sanz (1824-1831), en la seva relació per a la visita *ad limina*, de dia 12 de gener de 1828, escrivia: «Caput primum. Num. 1. Licet antiquissimis Orbis Catholici annumerari debere Minoricensem Episcopatum, nemo dubitare possit, cum constet Sanctum Severum in hac Insula suam habuisse Sedem». Vegeu Josep AMENGUAL I BATLE, *Visitas ad limina de los obispados de Baleares, Mallorca, Menorca e Ibiza: 1590 a 1939*, Madrid, Sínderesis, 2019, coll. «Instituto de Estudios Hispánicos en la Modernidad», núm. 5, p. 636.
8. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears i el seu desenvolupament fins a l'època musulmana*, vol. II, Mallorca, Moll, 1992, coll. «Els Treballs i els Dies», núm. 37.

De manera semblant, Consenci acabà l'*Ep.* 119,6,14, adreçada a sant Agustí, amb aquest acomiadament: «Que estiguis bo i siguis feliç, que posseïxis el regne dels cels i recorda't sempre de nosaltres, senyor sant i beatíssim papa».⁹ Aquests títols corresponien als bisbes, independentment de la seva virtut evangèlica.

Així, en el cas del bisbe Sever, no tenim cap motiu per a seguir els autors moderns, que es van confondre davant un títol episcopal que indicava cortesia i respecte, de manera que el prengueren com un reconeixement d'una virtut extraordinària, que equivaldria a una mena de canonització popular, com era usual en l'antiguitat, és a dir, que suposava una consideració específica i implicava la seva veneració per la comunitat cristiana.

ELS POC CONEGUTS PROTOMÀRTIRS DE LES ILLES BALEARS, ELS BISBES MACARIUS DE MINORICA, HELIAS DE MAIORICA I OPILIO DE EBUSA (484), DE LA PERSECUCIÓ DEL REI VÀNDAL HUNNERIC

Començarem tot fent present que el capítol de la seu de Mallorca va fer construir una mena d'arbre, d'estil lulllià, dedicat als sants de l'església local, que és encapçalat per sant Elies, que, per raons alienes a aquest temple major de Mallorca, actualment no queda exposat. El raonament subjacent, i que era ben vàlid, tenia el suport de les dues commemoracions — una el dia 13 de juliol i la segona dia 12 d'octubre — que fa el martirologi romà dels màrtirs i confessors dels temps dels vàndals, quan per primer cop constava que a les tres illes majors hi havia el seu bisbe respectiu i que aquests foren enviats a l'exili, com ho palesa una llista presa de la matrícula de la cúria del primat de Cartago, probablement del temps del primat Eugeni, que esmentarem. Diu així aquest catàleg:

9. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, vol. II, p. 124. En la p. 124, el text llatí de *Miracula facta Vzali ca. annum 420*, I, 2, PL 41, 835, diu: «Eodem namque die quo ingressae sunt ecclesiam beati Stephani sanctae reliquiae, in ipso principio canonicarum lectionum, epistola ad nos quoque delata cuiusdam sancti episcopi, Seuiri nomine, minoricensis insulae, de pulpito in auribus Ecclesiae cum ingenti fauore recitata est». A més de l'edició esmentada, amb revisions que férem al lloc indicat, vegeu EVODI D'UZALA, *Les miracles de saint Étienne: Recherches sur le recueil pseudo-augustinien (BHL 7860-7861): Avec édition critique, traduction et commentaire: Études du Groupe de Recherches sur l'Afrique Antique, ristia et éditées par Jean Meyers*, Turnhout, Brepols, 2006, coll. «Hagiologia», núm. 5, p. 274.

Comencen els noms dels bisbes catòlics de les diverses províncies que per manament reial vingueren a retre raó de la seva fe a les kalendes de febrer de l'any vuitè del regnat d'Hunneric.¹⁰

Sumàriament, diríem que set anys després de la campanya sobre els jueus del bisbe Sever, les Balears van ser atacades pels vàndals, els quals, passats cinc anys més conduïts pel rei Genseric, travessaren l'estret de les portes d'Hèracles, en nombre de noranta mil, i conquistaven l'Àfrica, quan l'any 430, hi moria sant Agustí. Després d'apoderar-se de Cartago, vers l'any 455, el mateix rei vàndal va ocupar les Balears.

Poc temps després que morís Genseric, el seu fill i successor Hunneric, dia 20 de maig de l'any 483, va convocar tots els bisbes del regne vàndal –que comprenia Tunísia, la part costanera d'Argèlia, Sardenya, Còrsega i les illes Balears i Pitiüses. Pretenia substituir el catolicisme per l'arrianisme, imposant-lo als oficials de la cort i als funcionaris públics, començant pel nucli més dens del seu reialme, que era l'Àfrica Proconsular.¹¹ I aquesta funció la degueren realitzar els bisbes de les illes Balears.

ELS TRES BISBES, HELIAS DE MALLORCA, MACARI DE MENORCA I OPILIÓ D'EIVISSA, I LA DATACIÓ DEL SEU BANDEJAMENT

La *Notícia de les províncies i ciutats d'Àfrica*, de la qual n'acabam de reproduir la introducció, és posterior a la susdita conferència episcopal de Cartago i conté la llista dels bisbes que foren convocats per Hunneric per

10. Feim la traducció sobre el text de Serge LANCEL (ed., trad. i com.), *Histoire de la persécution vandale en Afrique suivie de La passion des sept martyrs, Registre des provinces et des cités d'Afrique*, París, Les Belles Lettres, 2002, col·l. «Collection des Universités de France», p. 252. Tret de la datació de la llista dels bisbes, seguim també l'edició més acceptada fins a la de Lancel, que era la de *Victoris Episcopi Vitensis, Historia persecutionis Africanae Provinciae*, que conté la *Notitia prouinciarum et ciuitatum Africae*, CSEL, 7, Michael PETSCHENIG (ed.), Vindobonae: C. Gerold 1881, 117. Hi ha l'edició de PL, 58 (1847) 270-276. A la darrera columna s'esmenten els bisbes de les Balears. La *Historia persecutionis* es pot llegir a PL, 58, 179-260.
11. Chr. COURTOIS, *Les Vandales et l'Afrique*, París, Arts et Métiers Graphiques, 1955 (reimpr. Aalen, 1964), p. 295; Chr. COURTOIS, *Victor de Vita et son oeuvre: Étude critique*, Alger, Gouvernement Général de l'Algérie, 1954, p. 38; Hans-Joachim DIESNER, *Das Vandalenreich: Aufstieg und Niedergang*, Stuttgart, Berlin, Köln i Mainz, W. Kohlhammer, 1966, col·l. «Urban Bücher», núm. 95, p. 79.

tal de fer-los passar del catolicisme a l'arrianisme. Així, almenys queden registrats els bisbes que es mantenien en fidel comunió amb la fe catòlica.¹² Anomena els bisbes, amb indicació del bisbat respectiu, ordenats segons les províncies eclesiàstiques de l'Àfrica, que coincidien amb les províncies civils. El terme *província* és en l'encapçalament de cada secció, amb qualque excepció, per simple descuit del copista, com era la llista de cent vint bisbes de la Mauretania Caesariense.¹³ Una segona excepció afecta els bisbes de Sardenya, que és la darrera agrupació de bisbes que conté les altres tantes seus episcopals de les illes Balears, tot i que l'epígraf fa referència a l'illa de Sardenya:

VII Nomina episcoporum insulae Sardiniae.

1 Lucifer Calaritanus.

Martinianus de Foru Traiani.

Bonifatius de Sanafer.

Macarius de Minorica.

5 Uitalis Sulcitanus.

Felix de Turribus.

Helias de Maiorica.

Opilio de Ebusa. sunt n[umero] VIII.¹⁴

12. Heinz OHME, «Bischofslisten», *Lexikon für Theologie und Kirche*, 2 (32006), p. 499-501. Vegeu, també, Ludwig HERTLING, *Communio, Chiesa e Papato nell'Antichità cristiana*, Roma, Libreria Editrice della Pontificia Università Gregoriana, 1961 (trad. de *Communio und Primat*, Roma, 1943), coll. «Miscellanea Historiae Pontificiae», núm. 7, p. 1-48, especialment la part referent a les cartes de comunió). Cf. L. KOEP, «Bischofsliste», *Reallexikon für Antike und Christentum*, 2 (1954), p. 407-415; L. KOEP, «Bischofsliste», *Lexikon für Theologie und Kirche*, 2 (21958), p. 507-508.

13. *Notitia, a Victoris Episcopi Vitensis, Historia persecutionis Africanae Prouinciaae*, II. 25, 128; LANCEL (ed.), 264.

14. *Notitia prouinciarum et ciuitatum Africae*, CSEL, 7, M. PETSCHEINIG, (ed.), Vindobonae, C. Gerold, 1881, p. 133-134. Vegeu la seva datació, 117: *KL Februarias anno sexto regis Hunerici. Victor de Vita. Histoire de la persécution vandale en Afrique, suivie de La passion des sept martyrs, Registre des provinces et des cités d'Afrique*. Serge LANCEL (ed.), 271-272. La nostra traducció és: «VII Noms dels bisbes de l'illa de Sardenya».

Lucifer Calarità (Cagliari)

Martinià de Foru Traiani.

Banifaci de Sanafer.

Macari de Minorica.

Vital Sulcità.

Fèlix de Torres.

Elies de Maiorica.

Opilió d'Ebusa (Eivissa). Són en nombre de vuit».

De fet, la cúria del primat catòlic de Cartago devia tenir uns arxius molt ordenats, si tenim present que, pel que sembla, dins cada província els noms eren escrits a partir de l'antiguitat en l'ordenació episcopal de cadascun. I, si tenim present que, segons els càlculs de Courtois, els bisbats africans eren 650, la llista de la *Notitia* n'ometé un 28 %, equivalent a 183 bisbats.¹⁵

La sort dels bisbes convocats a Cartago va ser diversa, i depengué de la seva actitud davant les ordres d'Hunneric que es convertissin a l'arrianisme. Si comprovem la llista, observarem que hi feren constar quins bisbes havien abjurat de la fe catòlica, amb el terme *peribuit*, abreviat com a *prb.*, posat a continuació del nom del bisbe que ho havia fet, que vol dir que aquell bisbe havia claudicat i havia passat a l'arrianisme.¹⁶ En efecte, dels 378 anomenats, no dels suposats 466 de la llista, 88 bisbes van claudicar,¹⁷ cosa que equival, aproximadament, a un 20 % del total.¹⁸

A causa de les apostasies d'aquella cinquena part dels bisbes, ens trobam que, cap a l'any 488, el papa Fèlix I volgué promoure la seva reconciliació i la d'altres cristians que havien flaquejat en la persecució tan forta i general. Així va escriure als bisbes de Sicília l'*Epistola Felicis ad episcopos per Siciliam*.¹⁹

En canvi, la gran majoria havien estat bandejats, és a dir, eren *in exilium*.²⁰ Uns foren exiliats a l'Àfrica, com Eugeni de Cartago, que ho fou a

15. No entrem en el fet que Courtois suposa que els bisbes que resposgueren a la convocària foren 467, i no 466, com ho llegim a la llista de la *Notitia*. J. MESNAGE, *Le christianisme en Afrique: Déclin et extinction*, Alger, 1915, p. 12, afirma que la llista és completa, però no ho creiem real.
16. Serge LANCEL (ed., trad. i com.), *Histoire de la persécution vandale...*, p. 231, 237.
17. Segons Serge LANCEL (ed., trad. i com.), *Histoire de la persécution vandale...*, p. 237-238, l'abreviació *prbt*, que porten diversos noms, no significa que *peribit/periuit*, és a dir, que va ser mort en el martiri, ans que va sucumbir en la defensa de la fe. Vegeu, també, Yves MODÉLAN, «La *Notitia provinciarum et civitatum Africae* et l'histoire du royaume vandale», *Antiquité Tardive*, 14 (2006), p. 172-173, 175-177.
18. Yves MODÉLAN, «La *Notitia provinciarum et civitatum Africae...*», p. 181.
19. *Qualiter in Africanis regionibus*, Ph. JAFFÉ-G. WATTENBACH, *Pontificum Romanorum ab condita Ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII*, i, Lipsiae, 1888 (Graz, 1956), 609 (370), 82 = PL, 58, 924. Vegeu el text, també, a Francisco Antonio González (ed.), *Collectio canonum ecclesiae Hispanae, ex probatissimis ac peroeustis codicibus*, Matriti, Typographia Regia, 1808, p. 126-128. Serge LANCEL (ed., trad. i com.), *Histoire de la persécution vandale...*, p. 240.
20. Per exemple, 20 *Praesidius Sufetulensis in exilium*, *Notitia provinciarum et civitatum Africae*, 124, i molts més, vegeu, 118. Serge LANCEL (ed., trad. i com.), *Histoire de la persécution vandale...*, p. 260.

Tamalleni, i la resta arriba a 302 bisbes, no totalment identificables en la relació, i 46 més foren deportats a Còrsega.²¹ Els morts en el suplici són pocs. Una minoria, vint-i-vuit, pogué fugir. Altres foren condemnats a les mines.²²

Ara bé, atansant-nos al nostre cas, veurem que de Sardenya, Còrsega i les Balears cap bisbe no es va sotmetre a les extorsions reials, com tampoc consta de cap d'ells que morís a causa de l'espasa o del foc.

ANTECEDENTS DELS BISBES EN EL SEGLE V

Dels tres bisbes de les Balears, res no se'ns diu de la seva provinença ni del seu ministeri. Però si ens acostam a l'època, recordarem com, des de la segona part del segle IV, els bisbes ja sorgien d'entre els sectors socials més poderosos i, ensems, més formats intel·lectualment, degut al fet d'haver tingut més possibilitats d'accedir a l'escola romana. La progressiva deixadesa dels *potentiores* en l'estructura política i econòmica de les ciutats va ser omplerta per parts dels bisbes que esdevenien els *patroni*, els protectors i defensors.

Essent així que era freqüent esmentar els bisbes per ordre d'antiguitat, a partir de l'ordenació episcopal, si atenem a la llista, precisarem que el bisbe més antic de les Balears devia ser Macari de Minorica, el segon seria Elies de Maiorica i el més jove en ordenació, de tots els de Sardenya i de les Balears, seria Opilió d'Ebusus.

En conclusió, els bisbes Macari de Menorca, Elies de Mallorca i Opilió d'Ebusus foren desterrats a l'Àfrica o a Còrsega, o repartits entre les dues bandes. Com ho hem recollit, els desterrats al desert foren malmenats pels moros; d'aquí que sigui improbable que sobrevisquessin i arribassin a viure fins que Hilderic afluixà la política anticatòlica, cosa que hauria permès que els bisbes desterrats retornassin a les seves seus. De fet, el retorn és ben improbable. Com es va resoldre la successió dels bisbes illencs, també ho ignoram.

21. *Notitia prouinciarum et ciuitatum Africae*, CSEL, 7, PETSCHENIG (ed.), 117-118, mostra com almenys vint-i-dos bisbes de la província de Cartago foren desterrats a Còrsega, com indica el bisbe núm. 42 *Florentius Seminensis. Corsica*. Els càlculs del text rebut indiquen que la tradició manuscrita és incorrecta.

22. *Notitia prouinciarum et ciuitatum Africae*, CSEL, 7, PETSCHENIG (ed.), 122, núm. 76 *Dominus Moxoritanus. metallo*.

ELS MARTIROLOGIS

Quan adduïm la memòria dels martirologis i cercam els que resistiren a l'apostasia durant la persecució d'Hunneric, ens endinsam en un altre problema. Hem de distingir els tres casos principals. En efecte, el martirologi romà, des d'uns vint anys llargs després del Concili de Trento, és a dir, des de 1584, assenyala els sants reconeguts per l'Església catòlica, que en dues dates recull la memòria de diferents màrtirs i confessors dels temps d'aquesta persecució. Una és dia 13 de juliol i queda el tercer grup, que no considera, almenys expressament, el martirologi, i que precisament és el que més ens interessa, perquè afecta els bisbes de les illes Balears.

Un és el del primat de Cartago, sant Eugeni, i el seu clergat i els fidels de la seva església local. L'altre dia és el 12 d'octubre, en el qual indica que es commemoren els 4.966 exiliats. Queda el tercer grup, que el formen d'una manera general els bisbes que són anomenats per la *Notitia prouinciarum et ciuitatum Africae*, en la qual consten els noms dels bisbes de les Balears. Advertim que el primer de la llista era sant Eugeni, de la veneració del qual ja hem parlat. Però de la veneració de la resta de bisbes res no en sabem, i entre ells comptam els de les Balears.

SANT EUGENI, CELEBRAT DIA 13 DE JULIOL

Pel que fa a la commemoració de sant Eugeni i companys de dia 13, cal dir que no ens afecta, atès que el primat de Cartago va exercir el seu ministeri entre els anys 481 i 505. Per tant, n'hem de prescindir. El seu nom consta des d'antic en el martirologi romà i és venerat en tota l'Església catòlica. Probablement aquest record es degué al fet que el poble de Cartago el va aclamar, amb els seus companys clergues.²³ Ja sant Gregori de Tours va recordar-lo com a perseguit per Hunneric i posteriorment desterrada a Albi, a la Gàl·lia, on morí, i el seu sepulcre esdevingué un lloc de

23. Vegeu María Elvira GIL EGEA, *África en tiempos de los vándalos: continuidad y mutaciones de las estructuras socio-políticas romanas*, Alcalá de Henares, Universidad de Alcalá, 1998, coll. «Memorias del Seminario de Historia Antigua», núm. VII, p. 365-362, sobre aquest bisbe.

miracles.²⁴ Desconeixem com aquest probable record passà al martirologi romà, però hem de dir que la cronologia de la biografia de sant Eugeni no és precisa, ja que el martirologi esmenta la persecució d'Hunneric, el qual morí molt abans que el primat emigrés de l'Àfrica i més de vint anys abans que morís. Per a aquest dia, aquest martirologi romà no esmenta cap altre bisbe més, sinó que solament afegeix la memòria de l'ardiaca *Salutaris* i el de *Muritta secundus in officio ministrorum*, però no va assumir el nom de bisbes d'altres esglésies.²⁵ Per tant, els bisbes de les Balears no pogueren ser inclosos en els sants venerats aquest dia.

24. GREGORI DE TOURS, *Historiarum libri X*, edició a cura de Bruno KRUSCH i Wilhelm LEVISON, Hannover, Impensis Bibliopolii Hahniani, 1937-1953, coll. «Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum Rerum Merovingicarum», II, 3-4. Vegeu el cap. 3, *De Wandalis et persecutionem chistianorum*: 19 *Videns autem Honoricus rex, assertiones suas per sanctorum fidem gloriosam taliter denutari, nec erigi sectam erroris, sed potius distrui, famamque pontefices sui in hoc scelere fuisse detectam, sanctus Dei post multa tormenta, post eculeos, post flammam, post unguas, iussit interfici; beatum vero Eugenium decollari iussit, sub ea specia, ut, si in ea hora, qua ensis super cervicem eius incumbibat, non reverteretur ad hereticorum sectam, non occideretur, ne eum pro martyrem excolerent christiani, sed exilio damnaretur. 20 Quod ita factum esse, manifestum est. Nam cum imminente morte interrogatus fuisset, se mori pro fide catholica destinaret, respondit: «Haec enim est sempiterna vita, pro iustitia mori». Tunc, suspenso gladio, apud Albigensem Galliarum urbem exilio deportatus est; ubi et finem vitae praesentis fecit. 21 Ad cuius gladio nunc sepulchrum multae virtutis et creberrimae ostenduntur. Sanctum vero Vindimiale gladio percipi; quod ita impletum est. In hoc certamine et Octavianus archidiaconus et multa milia virorum ac mulierum hanc fidem asserentes interempta atque debilitata sunt. Sed pro amore gloriae nihil erant haec supplicia confessoribus sanctis, qui in paucis vexati, in multis bene noverant disponendus iuxta illud apostoli: Quia non sunt condignae passiones huius temporis ad futuram gloriam, quae revelatur in sanctis.*
25. *Martyrologium Romanum Gregorii XIII. jussu editum, Urbani VIII. & Clementis X. Auctoritate recognitum. Editio novissima. A Sanctissimo Domino Nostro Benedicto XIV. Pontifice maximo Aucta, & castigata [...]*, Venetiis, Typographia Balleoniana, 1754, p. 128: «Tertio Idus Julii. [...] In Africa sanctorum confessorum Eugenii Carthaginensis Episcopi, fide et virtutibus gloriosi, & et unversi cleri ejusdem Ecclesiae, qui fere quingenti, vel eo amplius in persecutione Wandalica sub Hunnerico Rege ariano caede inediaque macerati (inter quos plurimi erant lectores infantuli) gaudentes in Dominio procul exilio crudeli extrusi sunt. Erant etiam in eis nobilissimi archidiaconus nomine Salutaris et Muritta secundus in officio ministrorum, qui tertio Confessores effecti, gloriose in Christo perseverantiae titulo illustrati sunt». El mateix text en l'edició de Roma, *Typis Polyglottis Vaticanis*, 1813, sota Pius X, p. 131. *Martyrologium Romanum reimpressio integra textus officialis cum emendationibus et variationibus usque ad Concilium Oecumenicum Vaticanum II convocatum effectis necnon nova introductione aucta*, a cura de Chutbert JOHNSON, OSB i Anthony WARD, SM, Roma, Edizioni Liturgiche, 1998, p. 169, per a sant Eugeni.

ELS 4.966 MÀRTIRS I CONFESSORS CELEBRATS DIA 12 D'OCTUBRE

Si era clar que els bisbes balears no podien ser inclosos vora la celebració del primat sant Eugeni, tot i que foren desterrats per Hunneric en la mateixa ocasió i a causa de la seva fidelitat al catolicisme, anys enrere vam treballar amb la hipotesi d'incloure'ls entre els 4.966 màrtirs i confessors bandejats per Hunneric i celebrats dia 12 d'octubre. La referència es presenta en aquests termes:

3. Commemoració dels quatre mil nou-cents seixanta-sis sants màrtirs i confessors de la fe, que van morir en la persecució desencadenada pels vàndals a Àfrica, on, per mandat del rei Hunneric, bisbes, preveres i diaques de l'Església de Déu, juntament amb munió de fidels, en odi a la fe catòlica van ser confinats en un horrible desert, mentre alguns altres consumaven el seu martiri enmig de variats turments, com els bisbes Cebrià i Fèlix, invictes sacerdots del Senyor.²⁶

És clar que la mesura anava acompanyada de l'amenaça de les represions, que consistirien a desterrar els oponents a Sardenya i Sicília,²⁷ que formaven part de l'imperi vàndal. Els concentraren a *Sicca Veneria* (Le Kef), i *Lares* (Henchir Lorbeus), i, d'aquí, foren conduïts per moros desert endins, estrictament vigilats i mal tractats.²⁸ Els que van sobreviure acabaren com a esclaus dels susdits moros.²⁹ La xifra de condemnats que

26. *In Africa sanctorum confessorum & Martyrum quatuor millium nongentorum sexagintasex, in persecutione Wandalica sub Hunnerico Rege Ariano: qui cum essent partim Ecclesiarum Dei Episcopi, partim Presbyteri & Diaconi, associatis sibi turbis fidelium populorum, pro defensione Catholicae veritatis in horribilis eremi exilium trusi sunt: ex quibus plurimi, dum crudeliter a Mauris ducerentur, hastilium cuspidibus ad currendum impuls, & lapidibus tumsi, alii ligatis pedibus velut cadauera per dura & aspera loca tracti, & singulis membris discepti, ad extremum varie excruciat, martyrium celebrarunt. Erant inter eos praecipui Domini sacerdotes Felix & Cyprianus Episcopi. Martyrologium Romanum, 185.*
27. *Victoris Episcopi Vitensis, Historia persecutionis Africanae Prouincia, II, 23, 78-79; Serge LANCEL (ed., trad. i com.), Histoire de la persécution, p. 132; VÖSSING (ed.), 76.*
28. Chr. COURTOIS, *Victor de Vita et son oeuvre*, p. 46-48; H. LECLERCQ, *L'Afrique chrétienne*, vol. II, París, Victor Lecoffre, ²1904, p. 185-186.
29. *Victoris Episcopi Vitensis, Historia persecutionis Africanae Prouincia, II, 26-28, 78-79; LANCEL, (ed.), 132-134; Victor von Vita, Kirchenkampf und Verfolgung unter den Vandalen in Africa*, edició i traducció de Konrad VÖSSING, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2011, coh. «Texte zur Forschung», núm. 96, p. 78-80. Chr. COURTOIS, *Victor de Vita et son oeuvre*, 79.

hem adduït més amunt és absolutament real, com ho escriu Vössing,³⁰ i és inaudita en temps de l'Imperi romà, que mitja dotzena d'anys havia deixat d'existir a Occident.

Per tal d'unificar el regne en una sola fe, els bisbes s'havien de reunir en una conferència general dia primer de febrer de l'any 484.³¹ La presidiria el bisbe vàndal Cyrila, que s'intitulava patriarca. La disputa teològica va ser viva, durant l'època vàndala,³² tot i que per l'historiador Víctor de Vita coneixem el memorial que presentaren els bisbes catòlics, davant la inutilitat de la discussió, que coneixem amb el títol de *Liber de fide catholica*.³³ En aquesta assemblea, segons l'historiador Gennadi, els bisbes africans, així com els de Sardenya i Còrsega, es posaren de part d'Eugeni, primat catòlic de Cartago, però res no se'ns diu dels tres bisbes de les Balears.³⁴

Davant aquest estat de les coses, Hunneric, dia 7 de febrer, ordenà la confiscació de les esglésies dels catòlics, les va oferir als vàndals arrians i començà una activitat legislativa eficaç i fàcil, que consistí a aplicar als catòlics el que un segle abans els emperadors romans havien legislat contra els heretges.³⁵ Entre aquestes basíliques hem de comptar-ne algunes de menorquines, i les mallorquines de Cas Frares (Santa Maria del Camí), Son Peretó i Sa Carrotja de Manacor.

Si realment el monarca creia que era possible assolir la unitat religiosa és una qüestió discutida,³⁶ però no podem buidar de sentit les seves pa-

30. Victor von Vita, *Kirchenkampf und Verfolgung unter den Vandalen in Africa*, p. 172, nota 155, sobre el passatge esmentat de Víctor de Vita.

31. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, vol. I, p. 318-320.

32. GENNADI, *Liber de Viris Inlustribus*, 97, Ernest CUSHING RICHARDSON (ed.), *TU*, 14 (1896) 94-95 - *PL*, 58,1116-1117. Cf. A. MANDOUZE (dir.), *Prosopographie Chrétienne du Bas Empire*, vol. I, París, CNRS, 1982, p. 362-365; Agostino PASTORINO, «Osservazioni sulla Historia Persecutionis Africanae Provinciae di Vittore di Vita», a *La Storiografia Ecclesiastica nella Tarda Antichità: Atti del Convegno tenuto in Erice 3-8.12.1978*, Messina, Centro di Studi Umanistici, 1980, p. 67; Chr. COURTOIS, *Victor de Vita*, 28.

33. VICTOR DE VITA, *Historia persecutionis Vandalicae*, II, 56-101, 46-71; VÖSSING (ed., trad.), 98, on, com ho ha explicat en la introducció, omet el text d'aquesta justificació dels bisbes catòlics.

34. GENNADI, *Liber de Viris Inlustribus*, 97, Ernest CUSHING RICHARDSON (ed.), *TU*, 14 (1896) 94-95 - *PL*, 58,1116-1117. Cf. A. MANDOUZE (dir.), *Prosopographie Chrétienne du Bas Empire*, vol. I, p. 362-365; Agostino PASTORINO, «Osservazioni sulla Historia Persecutionis Africanae Provinciae di Vittore di Vita», p. 67; Chr. COURTOIS, *Victor de Vita*, 28.

35. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, vol. I, p. 317-318.

36. VICTOR DE VITA, *Historia persecutionis Vandalicae*, VÖSSING (ed., trad.), *Victor von Vita, Kirchenkampf*, 24-25.

raules i les seves persecucions, empreses per a aconseguir el seu objectiu. De tota manera, podria ser que Hunneric hagués organitzat tota aquella moguda per tal de garantir que el succeiria el seu hereu Hilderic. De fet, Hunneric va permetre el retorn a la seva seu a aquells bisbes que jurassin acceptar Hilderic com a rei.³⁷

Ara bé, aquest jurament es va demostrar que era un muntatge d'Hunneric, que tingué tots els resultats a favor de les seves mesures persecutòries. En efecte, els bisbes es qüestionaren si era permès jurar, car, segons Mt 5,34, hom no ha de jurar. Uns cregueren que el bé pastoral, que demanava el retorn als seus bisbats, els autoritzava a jurar; uns altres no volgueren jurar de cap manera.

I aquí els esperava Hunneric. Els que juraren foren condemnats al col·nat, és a dir, a realitzar treballs com si fossin esclaus, mentre que els que es resistiren a jurar foren enviats a Còrsega a tallar llenya per a les drassanes reials. A tot plegat s'afegí una sequera mediterrània, que escampà la mort arreu del regne.³⁸ Amb el fatídic any 484 també acabà la vida d'Hunneric, dia 22 de desembre.

La nostra aspiració va ser posar tres noms, ja coneguts, a tres bisbes inclosos anònimament entre aquells milers de perseguits per la fe. Hom podria continuar fent el mateix amb els de Sardenya i altres centenars, anomenats a la *Notitia prouinciarum*.

Per avançar en la verificació de la nostra hipòtesi, hem de prendre en compte la resposta que l'any 1940 oferiren els jesuïtes continuadors de Bolland en un estudi annex al volum de desembre, un dels setanta volums de què consten els *Acta Sanctorum*. La solució que donen consisteix en el que hem comprovat: cap document antic esmenta la veneració dels 4.966 desherrats per Hunneric, d'aquí que els autoritzats hagiògrafs remetent a diversos passatges de la *Historia persecutionis Africanae Prouinciae*, de Víctor de Vita, II, 1, 26, 33, 35, 36. Es tracta d'uns fonaments que pertanyen a un historiador contemporani dels fets i que permeten suposar amb seguretat que els tres bisbes, i, potser, qualque prevere i qualque cristià de les Balears, directament o indirecta, moriren per Crist, en aquella horrorosa persecució, la que més víctimes cristianes va causar fins als temps moderns.

37. VICTOR DE VITA, *Historia persecutionis Vandolicae*, III, 19, CSEL, 7, 40; VÖSSING (ed., trad.), 112: «iurate si post obitum domini nostri regis eius filium Hildirit desideratis esse regem, uel si nullus uestrum ad regiones transmarinas epistulas dirigit; quia si sacramentum huius rei dederitis, restituet uos ecclesiis uestris».

38. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, vol. I, p. 319-320.

Ara bé, el que resta clar és que el culte com a sants a cadascun d'ells és reconegut per l'Església catòlica en el seu catàleg oficial, repetidament revisat. Per tant, no hi és inclòs casualment. Els 4.966 són reconeguts, tant si foren màrtirs, com si foren confessors. La realitat és que els tres bisbes balears, i tots els altres, van patir viatges forçats, punyides amb les llances i pressions d'ordre divers a causa de llur fe catòlica.

Nosaltres treballàrem amb l'edició crítica d'aquell moment de la *Notitia prouinciarum et ciuitatum Africae*, que en la datació coincidia amb la de la *Patrologia Latina*, i l'atribuïa a l'any sisè d'Hunneric: *anno sexto regis Hunerici*,³⁹ que equival a l'any 482. Amb aquest mateix criteri degueren moure's en el capítol de la seu de Mallorca.

Doncs bé, contemporàniament, Serge Lancel, com ho hem indicat més amunt, va procedir a una nova edició de la *Notitia prouinciarum et ciuitatum Africae*, en la qual va recórrer a l'edició del jesuïta François Chifflet, de París, l'any 1664,⁴⁰ seguint el qual l'editor llegeix *anno octauo regis Hunirici*, any vuitè del rei Hunneric,⁴¹ que equival a l'any 484.⁴² D'aquesta manera, la llista s'hauria elaborat a principis de l'any 484, amb la qual cosa pujam dos anys més que el del bandejament dels 4.966 cristians, que hauria esdevingut després de la frustrada conferència de bisbes, la qual cosa ens du a pensar que la nòmina fou acabada la tardor de l'any 384,⁴³ amb la indicació de la sort de cada bisbe, dada que no ens permet donar nom a tres d'ells, que podrien correspondre els nostres bisbes. Però, amb aquesta datació quedam privats de la possibilitat de veure en el martirologi el reconeixement canònic de la santedat dels primers bisbes de les Balears.⁴⁴ Tanmateix, el nostre episcopologi s'obre amb els bisbes Macari, Helies i Opilió, que amb

39. *Victoris Episcopi Vitensis, Historia persecutionis Africanae Provincia*, que conté la *Notitia prouinciarum et ciuitatum Africae*, CSEL, 7, Michael PETSCHENIG (ed.), Vindobonae: C. Gerold 1881, 117. Hi ha l'edició de PL, 58 (1847) 270-276. A la darrera columna s'esmenten els bisbes de les Balears. La *Historia persecutionis*, es pot llegir a PL, 58, 179-260.

40. Serge LANCEL (ed., trad. i com.), *Histoire de la persécution vandale...*, p. 78 i 223. Vegeu Pierre-François CHIFFLET, *Victoris Vitensis, et Vigili Tapsensis, provinciae Bizacenaepiscoporum opera*, Veneunt Parisiis, Apud Vam Chavance, Apud S. Piget, Divione, 1664.

41. Serge LANCEL (ed., trad. i com.), *Histoire de la persécution vandale...*, p. 252.

42. Ho vam indicar a Josep AMENGUAL I BATLE (coord.), *Historia de las diócesis españolas*, 16, *Iglesias de Mallorca, Menorca, Ibiza*, amb la collab. de Josep Amengual i Batle, Pere Fullana Puigserver, Joan Piña Torres i Guillermo Pons Pons, Madrid, Biblioteca Autores Cristianos, 2020, p. 30-31.

43. Serge LANCEL (ed., trad. i com.), *Histoire de la persécution vandale...*, p. 238.

44. En concret, el bisbe Sever de Menorca és el primer conegut d'aquella seu.

la fidelitat a la seva fe resistiren fins a l'extrem la tirania d'Hunneric, que amb la tortura els volia fer abjurar de la fe en la divinitat de Jesucrist.

L'HAGIOGRAFIA BALEAR

Si aquests són els resultats de la documentació conservada fora d'Hispania, afegirem que, pel que fa a les Balears, no tenim cap constància del culte en l'antiguitat, i després de la conquesta de 1229, fins passats segles, els catòlics no degueren tenir una idea d'aquells esdeveniments en temps dels vàndals. Així doncs, el més probable és que a les Illes, després de la conquesta catalana, desconeguessin per segles la *Notitia* de l'any 484. Per tant, no era possible que hom donàs culte a uns desconeguts. Per descomptat, a l'arc mediterrani, des de Calàbria a Tarragona, no sembla que s'hagi conservat cap manuscrit de la *Notitia*. El còdex *Laudunensis 113* (Laon, nord de França), del segle IX,⁴⁵ pertany a un món llunyà al Mediterrani.

Més recentment, en les recerques per a justificar la restauració del bisbat de Menorca, fetes abans de 1795, solament conegueren l'existència del bisbe Sever, i no la dels tres bisbes de la segona meitat del segle v.

A principis del segle XX, el jesuïta català Fidel Fita Colomer, cap al 1907, va ressaltar la memòria dels gloriosos bisbes de les Balears per haver merescut ser perseguits per la fe, sens que ens consti quina pogué ser la repercussió d'aquest record. No gens en va tenir, d'incidència, la proposta que alguns historiadors férem, l'any 1984, en diverses instàncies, alguna d'elles acadèmica, per a celebrar el quinzè centenari d'aquella gesta dels bisbes illencs; però no ens fou possible trobar un espai per a fer-ne la memòria. Solament el fa anys traspassat amic Josep Mascaró Passarius escriví una ressenya en *La Hoja del Lunes*, periòdic setmanal que havia estat portaveu del règim franquista.

No podem deixar de recordar encara una altra dada importantíssima per a Mallorca, i és que el bisbe sant Elies, al nostre veure, devia ser fill de família jueva.⁴⁶ Per què? La resposta consisteix a dir que, fins ara, en els estudis de l'onomàstica antiga, no hem sabut trobar cap cristià anterior

45. Serge LANCEL (ed., trad. i com.), *Histoire de la persécution vandale...*, p. 249.

46. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del Cristianisme a les Balears...*, p. 30-32, amb dades diverses.

que porti un nom de l'Antic Testament si no consta en el Nou, com els de Jesús, Maria, Josep, Bartomeu, etc. Elies és exclusiu de l'Antic Testament. No oblidem que, com l'any 418, – ha esdevingut el 1.600 aniversari, de la carta del bisbe Sever de Menorca, en la qual conta la gran conversió dels jueus de Maó, el principals dels quals, Teodor, era casat amb una jueva mallorquina, terratinent. Pot ser que qualche jueu mallorquí també es convertís, ja abans que, l'any 455, arribassin els vàndals.

Fixem-nos que al llarg de tres segles, en cap persecució, l'Imperi romà no va causar tants màrtirs cristians. La xifra de 4.966 bandejats al desert és críticament correcta. En aquest cas no hi ha llegendes. I, ho precisam, entre aquests milers de víctimes hi havia els tres bisbes de les Balears dels quals hem parlat, malgrat que no se'n faci el nom, com no és esmentat el dels altres bisbes.

FONTS

AMENGUAL I BATLE, Josep. *Visitas ad limina de los obispados de Baleares, Mallorca, Menorca e Ibiza: 1590 a 1939*. Madrid: Sindéresis, 2019. (Instituto de Estudios Hispánicos en la Modernidad; 5)

ARMENGUAL, Bonaventura. *Vita Sancti Severi Episcopi minoricensis*. [Manuscrit perdut d'inicis del segle XVII]

BARONIO SORANO, Caesare. *Annales ecclesiastici, V*. Roma: Typographia Congregationis Oratorii, Apud S. Mariam in Vallicella, 1594.

GARVÍN, J. N. *The Vitas Sanctorum Patrum Emeritensium*. Washington: Catholic University of America Press, 1946.

GENNADI. *Liber de Viris Inlustribus, 97*, Ernest CUSHING RICHARDSON (ed.), *Texte und Untersuchungen*, 14 (1896) 57-97 - PL, 58,1059-1120.

GREGORI DE TOURS. *Historiarum libri X*. Edició a cura de Bruno Krusch i Wilhelm Levison. Hannover: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1937-1953. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum Rerum Merovingicarum). PL 71,159-572.

GREGORI DE TOURS, *Miraculorum libri VII*. PL 71,705-628.

JUANO, Antonio. «Edicto del Ilustrísimo Señor Obispo de Menorca...». *Semanario Cristiano-Político de Mallorca*, núm. 51 (8 juny 1813), p. 317-318.

MARC LE DIACRE. *Vie de Porphyre, Evêque de Gaza*. GRÉGOIRE, Henri, – KUGENER, M.-A., (ed., com.), (Collection Byzantine, Publiée sous le Patronnage de l'Association Guillaume Budé (Les Belles Lettres), Paris, 1930.

Martyrologium Romanum: Ad novam calendarii rationem, et ecclesiasticae historiae veritatem restitutum... auctore BARONIO SORANO, Caesare. Roma: Typographia Dominici Basae, 1586.

Martyrologium Romanum, Typis Polyglottis Vaticanis MDCCCCXIII.

Martyrologium Romanum reimpressio integra textus officialis cum emendationibus et variationibus usque ad Concilium Oecumenicum Vaticanum II convocatum effectis necnon nova introductione aucta. A cura de Chutbert JOHNSON, OSB i Anthony WARD, SM. Roma: Edizioni Liturgiche, 1998.

Les miracles de saint Étienne: Recherches sur le recueil pseudo-augustinien (BHL 7860-7861): Études du Groupe de Recherches sur l'Afrique Antique. Edició, traducció i notes a cura de Jean Meyers. Turnhout: Brepols, 2006. (Hagiologia; 5)

Notitia prouinciarum et ciuitatum Africae. PL, 58 (1847) 270-276.

PAULINUS NOLANUS. *Carmina*. HARTEL, Guilelmus de (ed.), CSEL, 30, Viena: 1894.

PÉTRÉ, Héléne (ed.). *Éthérie, Journal de voyage*. Paris: Cerf, 1964. (Sources Chretienbnes; 21)

RIERA, Tomàs. *Joyel religioso y espejo cristalino en que se han de mirar los religiosos que profesan la Regla del G. S. Agustín*. Mallorca: Fr. Oliver, 1680.

ROIG I REXACH, Antoni. *Antonii Rogii Magonensis de Sacris apud minorem balearem antistibus Severo potissimum deque istius epistola exercitatio et in eandem epistolam animadversiones*. *Palmae Balearium*. Excudebat Antonius Miralles Pro- Typograph[us] Reg[ius]. Anno 1787.

VICTOR DE VITA. *Histoire de la persécution vandale en Afrique suivie de La passion des sept martyrs, Registre des provinces et des cités d'Afrique*. Edició, traducció i comentaris de Serge Lancel. Paris: Les Belles Lettres, 2002. (Collection des Universités de France)

VÍCTOR DE VITA. *Historia de la persecución vándala en África*. Traducció i notes de Pedro Herrera Roldán. Madrid: Ciudad Nueva, 2022. (Biblioteca Patrística; 121)

VICTOR DE VITA. *Historia persecutionis Africanae Provinciae*. PL, 58 (1847) 270-276.

Victoris Vitensis, et Vigili Tapsensis, provinciae Bizacenaepiscoporum opera. CHIFFLE, Pierre-François, Apud Vam Chavance, Apud S. Piget, Divione, Veneunt Parisiis, 1664.

VICTOR DE VITA. *Victoris Episcopi Vitensis, Historia persecutionis Africanae Provinciae, que conté la Notitia prouinciarum et ciuitatum Africae*, CSEL, 7, PETSCHENIG, Michael (ed.), Viena: C. Gerold, 1881.

Victor von Vita, Kirchenkampf und Verfolgung unter den Vandalen in Africa. Edició i traducció a cura de Konrad VÖSSING. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2011. (Texte zur Forschung; 96)

BIBLIOGRAFIA SECUNDÀRIA

AMENGUAL I BATLE, Josep. *Els orígens del Cristianisme a les Balears i el seu desenvolupament fins a l'època musulmana*, I-II. Mallorca: Moll, 1991 i 1992. (Els Treballs i els Dies; 36 i 37)

— *Ramon Llull, Sanctus Martyr mallorquí: La reivindicació de Benet XIV*. Palma: Llibres Ramon Llull, 2014. (El Quadern Gris. C. B.)

— «Vers un retorn a la història Balear Tardoromana». *Pinakes: Butlletí Informatiu de l'Associació de Bibliotecaris, Arxiviers i Documentalistes de les Illes Balears*, 1 (segona època, desembre 2022), p. 23-34.

AMENGUAL I BATLE, Josep, (coord.). *Historia de las diócesis españolas*, 16: *Iglesias de Mallorca, Menorca, Ibiza*. Amb la coll. de Josep Amengual i Batle, Pere Fullana Puigserver, Joan Piña Torres i Guillermo Pons Pons. Madrid: Biblioteca Autores Cristianos, 2020. AMENGUAL I BATLE, Josep, *La història de Mallorca i les Religions del Llibre. I: Les Balears de la Tardana Romanitat a l'època musulmana (903)*, I/2: D2: *Vàndals, Bizantins i Musulmans. (455-903). Basíliques i mosaics La trajectòria singular de les Illes Balears.*, (Les tres Emes, 2), Palma: Llibres Ramon Llull 2023.

BOVER, Joaquín M^a. *Biblioteca de escritores baleares*. Vol. I-II. Palma: Gelabert, 1868 (repr. Barcelona-Sueca, 1975).

COURTOIS, Chr. *Les Vandales et l'Afrique*. Paris: Arts et Métiers Graphiques, 1955 [reimpr. Aalen, 1964]

– *Victor de Vita et son oeuvre: Étude critique*. Argel: Gouvernement Général de l'Algérie, 1954.

DAMETO, Juan; MUT, Vicente; ALEMANY, Gerónimo. *Historia general del Reino de Mallorca*. Edició a cura de Miguel MORAGUES i Joaquín María Bover. Vol. I-III. Palma: Impr. Nacional, 1840-1841.

DELEHAYE, Hippolyte (ed.). *Sanctus, essai sur le culte des saints dans l'antiquité*. Bruxelles: 1927.

– «Loca sanctorum». *Analecta Bollandiana*, 48 (1930), p. 5-64.

– *Cinc leçons sur la Méthode Hagio-graphique*. Bruxelles: 1934.

DIESNER, Hans-Joachim. *Das Vandalenreich: Aufstieg und Niedergang*. Stuttgart: Berlín: Köln: Mainz: W. Kohlhammer, 1966. (Urban Bücher; 95)

GIL EGEA, María Elvira. *África en tiempos de los vándalos: continuidad y mutaciones de las estructuras socio-políticas romanas*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá. (Memorias del Seminario de Historia Antigua; VII)

HERTLING, Ludwig. *Communio, Chiesa e Papato nell'Antichità cristiana*. Roma: Libreria Editrice della Pontificia Università Gregoriana, 1961. (Miscellanea Historiae Pontificiae; 7). [trad. de *Communio und Primat*, Roma, 1943]

KOEP, L. «Bischofsliste». *Reallexikon für Antike und Christentum*, 2 (1954), p. 407-415.

– «Bischofsliste». *Lexikon für Theologie und Kirche*, 2 (1958), p. 507-508.

KÖTTING, B. «Reliquien, III Liturgisch». *Lexikon für Theologie und Kirche*, 8 (1963), p. 1219.

MANDOUZE, A. (dir.). *Prosopographie Chrétienne du Bas Empire*. Vol. 1. Paris: CNRS, 1982.

MARROU, I.-H. *Nueva historia de la Iglesia*. Vol. I. Madrid: Cristiandad, 1964.

MESNAGE, J. *Le christianisme en Afrique: Déclin et extinction*. Alger: 1915.

MODÉRAN, Yves. «La *Notitia provinciarum et civitatum Africae* et l'histoire du royaume vandale». *Antiquité Tardive*, 14 (2006), p. 165-185.

MONCEAUX, P. *Enquête sur l'épigraphie chrétienne d'Afrique*. Paris: Impr. Nationale, 1908.

OHME, Heinz. «Bischofslisten». *Lexikon für Theologie und Kirche*, 2 (32006), p. 499-501.

PASTORINO, Agostino. «Osservazioni sulla *Historia Persecutionis Africanae Provinciae* di Vittore di Vita». A: *La Storiografia Ecclesiastica nella Tarda Antichità: Atti del Convegno tenuto in Erice 3-8.12.1978*. Messina: Centro di Studi Umanistici, 1980, p. 45-112.

VAUCHEZ, André. *La sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Âge*. Roma: École Française de Rome, 1981. [Citarem la traducció italiana, *La santità nel Medioevo*, traducció d'Alfonso Prandi, Bolonya, Il Mulino, 1989]